

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՆՅՅԱԼԻՑ
(1885—1920 pp.)

Վ. Ս. ՄԱՂԱՅԱՆ

Հայ բանասիրության և պատմագիտության մեջ մեր գավառական մամուլը քիչ է ուսումնասիրվել: Բազմաթիվ թերթեր ու հանդեսներ, որոնք նախադրերգային շրջանում լույս են տեսել Անդրկովկասի ու Փոքր Ասիայի արդյունաբերական ու մշակութային խոշոր կենտրոններից հեռու, մինչև այժմ պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել, չեն դարձել բազմակողմանի քննության առարկա և ըստ արժանվույն չեն գնահատվել, չնայած դրանք ժամանակին եղել են մեր գավառների տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի տարեգիրները և, որպես մթնոլորտի մեջ առկայծող ճրագներ, լուրջ դեր են կատարել այդ «մոռացված աշխարհը» հայտնաբերելու և «խավարի թագավորությունը» լուսավորելու գործում:

Դարասկզբին մամուլի այդպիսի օրգաններ հրատարակվել են նաև Վրաստանի մի շարք հայաբնակ գավառներում, որոնց մեջ իրենց մշակութային աշխույժ կյանքով հատկապես աչքի էին ընկնում Ախալքալաքն ու Ախալցըխան: Անցյալ դարի վերջերին Զավախք-մեսխեթյան այս բարձրավանդակում հիմնադրվում են հայկական տպարաններ, առաջինը՝ Ախալցխայում, 1880-ական թվականների կեսերին: Այդ տպարանում էլ 1885 թ. լույս էր տեսնում (ընդամենը 4 համար) Թիֆլիսում հիմնադրված (1884 թ.) «Մանկավարժանոց» հանդեսը¹, որը զուտ մասնագիտական՝ մանկավարժական ու գրական հանդես էր և ոչ՝ գավառական մամուլի օրգան:

Հանդեսում տպագրված նյութերը լուսաբանում են դպրոցական կյանքը, նվիրված են ուսուցիչների պատրաստման, նրանց ինքնակրթության ու զարգացման հարցերին: Հանդեսն արտասահմանյան, հիմնականում եվրոպական երկրների դպրոցների ու կրթական գործի դրվածքով փորձում էր աշխուժություն մտցնել հայկական դպրոցներում, դրանց փորձն ու մեթոդները տեղայնացնել, նրանց օրինակով կրթել ու դաստիարակել հայ ուսուցիչներին ու աշակերտներին: «Մանկավարժանոցում» տպագրվել են ուսուցողական բնույթի նյութեր, վիճակագրական տեղեկություններ, հայ ուսուցիչներին ու ծնող-

1 «Մանկավարժանոցն» ուներ «մանկավարժական և գրական ամսագիր» ենթանվանումը, խմբագիր-հրատարակիչ՝ Խորեն Ժ. Վ. Ստեփանես Մավալը՝ 32—64 էջ, չափը՝ 18×12 սմ, տպաքանակը չի նշված: Այն եղել է փոքրադիր հրատարակություն, լույս է տեսել անկանոն պարբերականությամբ, հաճախ՝ միացյալ համարներով: Դպրոցական արձակուրդի շրջանում՝ ամռան ամիսներին, չի տպագրվել:

2 «Մանկավարժանոցը» կարելի է դասել «թափառող պարբերականների» շարքը, որը, խմբագիր-հրատարակիչից դատ, խմբագրություն ու աշխատակիցներ չի ունեցել: Երբ նրա խմբագիրը 1884-ին պաշտոնավարում էր էջմիածնում, իր հանդեսը խմբագրում և տպագրության էր ուղարկում Թիֆլիս, իսկ 1885-ին, երբ նշանակվում է Ախալցխայի հայոց դպրոցների տեսուչ, այնտեղ էլ սկսում է խմբագրել ու տպագրել ամսագիրը: Սակայն երբ Խ. Ստեփանեսն 1886 ին տեղափոխվում է Թիֆլիս, հանդեսը դարձյալ շարունակում է լույս տեսնել Թիֆլիսում: 1887-ին տեղափոխվելով Պետերբուրգ, «Մանկավարժանոցն» էլ իր հետ ուտանում, հրատարակում է այնտեղ: Թիֆլիսում այն տպագրվել է Հովհ. Մարտիրոսյանի, Ախալցխայում՝ Մկրտիչ Ղալամբարյանի, իսկ Պետերբուրգում՝ Սկորոխոգովի տպարաններում: Մենք տալիս ենք «Մանկավարժանոցի» միայն այդ 4 համարների բովանդակությունը, քանի որ դրանց տպագրությունը կապվում է Ախալցխայի հետ:

ներին հասցեագրված խորհուրդներ: Հանդեսում զդալի տեղ է հատկացվել նաև կրթական դործում կրոնի ունեցած դերին ու նշանակությանը: Առանձին նյութեր են տպագրվել հայկական եկեղեցու պատմության, կրոնաբարոյա-խոսական թեմաներով, տրվել են Սուրբ գրքի մեկնություններ, եկեղեցական թեմերի ուսումնական գործունեությանը վերաբերող պատմական տեղեկու-թյուններ: Հանդեսն անդրադարձել է նաև հայկական գավառների ու Արևելքի հայահոծ գաղթավայրերի դպրոցների ու կրթական գործի խնդիրներին, տվել դրանց պատմությունը: «Մանկավարժանոցում» տպագրվել է նաև Ախալցխա-յի հոգևոր դպրոցի մանկավարժական խորհրդի արձանագրությունից մի ըն-կարձակ հատված³:

«Մանկավարժանոցն» ուներ նաև «խմբագրական հիշատակարան» և «Հայտարարություններ» մշտական բաժինները, որոնցում պարբերաբար դե-տեղվել են մասնագիտական ընթացիկ հրատարակությունների, թերթերի ու հանդեսների, չոր լույս տեսած գրքերի մասին վերլուծություններ ու տեսու-թյուններ: Իսկ գրական բաժնում հիմնականում տպագրվել են խմբագրի բա-նաստեղծությունները՝ Իշխան Բազրատունի դրական ծածկանունով: Հանդե-սում տպագրված նյութերի մեծ մասը գրել, թարգմանել և տպագրության է պատրաստել Խ. Ստեփանեն:

«Մանկավարժանոցը» հայ իրականության մեջ մանկավարժական առա-ջին պարբերականներից մեկն է եղել, որն արժանի է լուրջ ուսումնասիրու-թյան: Այն որոշակի ներդրում ունի հայ դպրոցի պատմության և դպրոցա-կան գործի քարեկաման ասպարեղում: Հանդեսն ունեցել է նաև նշանաբան՝ «Faisens notre devoir le reste est vonite» («Մենք մեր պարտքը կատա-րում ենք, մնացյալն ունայնություն է»):

«Մանկավարժանոցի» տպագրությունից հետո, շուրջ երեք տասնամյակ, Ախալցխայում ոչ մի պարբերական չի հրատարակվել: Մինչև մեր դարի 10-ա-կան թվականները Ախալքալաքում նույնպես թերթ չի տպագրվել, չնայած այստեղ ևս, ինչպես Ախալցխայում, հայկական տպարան հիմնադրվել էր անցյալ դարի վերջերին, Մ. Գրիգորյանի ջանքերով:

Վրաստանում հայերեն առաջին գավառական թերթը՝ «Ջավախքը»⁴, լույս է տեսել Ախալքալաքում, 1913 թ. հունվարին: Նրա հիմնադիրն ու խմբ-բազիրն էր Ջավախքի երախտավոր գավակ, լուսավորիչ ու դրող, առաջադեմ հրապարակախոս ու հասարակական գործիչ Վարդան Շահպառոյանը⁵: Այս թերթը, լինելով մեր գավառական մամուլի առաջնեկներից մեկը, քիչ թե շատ արժանացել է ուսումնասիրողների ուշադրությանը⁶: Ժամանակին այն մաս-նակից է եղել Ջավախքի տնտեսական, սոցիալական և հոգևոր կյանքի վե-րափոխմանը: Վ. Շահպառոյանը, սկսելով ծանր ու պատասխանատու մի գործ, նպատակ է ունեցել լուծելու ժամանակի հրատապ խնդիրները հայրե-

3 Մանկավարժանոց, Թիֆլիս, 1884, № 9—10, էջ 321—358:

4 «Ջավախք», ուներ նաև «Գրական-քաղաքական շարաթաթերթ» ենթանվանումը: Հրա-տարակության երկրորդ տարում այն դառնում է երկշաբաթաթերթ: Մովալը՝ 8 էջ, շաբաթ՝ 31 × 23 սմ, տպաքանակը չի նշված: Տպարանը՝ Մ. Գրիգորյանի:

5 Վ. Գ. Շահպառոյանի կյանքին ու դրական-հասարակական գործունեությանը նվիրված մեր «Ջավախքի բարեգործն ու լուսավորիչը» հոդվածը տպագրվել է Երևանի համալսարանի հանդեսի 1992 թ. № 2-ում (էջ 71—78), ուստի այստեղ չենք անդրադառնում նրա կենսագրու-թյան սանրամասներին: Ժամանակին նրա մասին առանձին հոդվածներ են տպագրվել նաև «Ավանգարդ» (1963, № 81), «Երեկոյան Երևան» և այլ պարբերականներում:

6 «Ջավախք» լիբրլի մասին գիտական հոդվածներ են տպագրել Հ. Սարգսյանը («Կա-մուրջ», Թրիֆլիս, 1983, էջ 315—321), Ս. Նաղարյանը («Բաների Երևանի համալսարանի», 1992, № 2, 1- 201—204) և ուրիշներ: Սակայն դրանցում ամբողջությամբ չի ներկայաց-վել չիշյալ պարբերականը, չեն քննարկվել նրանում արժարժված շատ հարցեր: Ուստի մենք այստեղ հիմնականում շոշափում ենք այն խնդիրները, որոնք դուրս են մնացել նախորդ հե-տադետադների տեսադաշտից:

նի Զավախքում: Նա իր թերթի անդրանիկ համարի խմբագրականում գրում է. «Ինքը՝ բարդացած կյանքը, ստեղծում է մի պարբերական օրգանի անհրաժեշտությունը, որը, մի կողմից ճիշտ կերպով պիտի պարզի մեր գավառի տնտեսական ու կուլտուրական դրությունը, մյուս կողմից՝ ցույց տա այդ դրությունը բարելավելու միջոցները»:

Հետագայում Վ. Շահպարտյանն առիթ է ունեցել մի քանի անգամ ընթերցողներին պարզաբանելու իր հրատարակած թերթի հիմնական խնդիրները: «Թերթը մի ուղղություն ունի,—գրել է նա,—այն է՝ ծառայել ժողովրդի շահերին և կռվել զանազան գույնի թե՛ նյութականը, թե՛ ֆիզիկականը, և թե՛ բարոյականը շահագործող մարդկանց դեմ» (1913, № 26, էջ 211): Նա գավառական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ էր և իր թերթով կռվում էր գյուղաշխարհի տնտեսական ու կուլտուրական հետամնացության դեմ, գյուղացիությանը պայքարի էր կոչում ոչ թե բռնության, այլ կրթության ու լուսավորության զենքով: Այդ առթիվ նա գրում էր. «Այս տխուր իրականության մեջ դիմում եմ քեզ, հասարակության, սթափվիր քո խոր թմրությունից, նետվիր դեպի քաղաքակիրթ կյանքը: Այդ է պահանջում ժամանակի ոգին: Իսկ եթե, դրան հակառակ, հույսդ դնես կույր առաջնորդների վրա, նրանք երբեք չեն հասցնի քեզ քաղաքակիրթ ազգերի բարեկեցիկ վիճակին, այլ կթողնեն քեզ լուսո ու խավարի կես ճանապարհին» (1913, № 24, էջ 192):

Աշխատավոր գյուղացիության փրկության ուղին թերթը որոնում էր բարոյական վերածնության մեջ: Թերթի առաջնահերթ խնդիրն է եղել նաև պաշտպանել աշխատավոր գյուղացիության շահերը, նրա արդարացի պահանջներն ու իրավունքները:

«Զավախքի» երկրորդ տարեմուտի անդրանիկ համարի «Մեր կոչումը» առաջնորդողում խմբագիրը բացահայտում է թերթի նոր անելիքներն ու ծրագրերը: Նա խիստ ու ընդգծված գույներով, բայց և սրտի ցավով է ներկայացնում ժամանակի գավառահայ իրականությունը: «Հունձքը շատ է, բայց մշակը՝ քիչ,—կարդում ենք այնտեղ:—Մենք հարուստ ենք տգիտության մեծամասնությամբ, փառասիրությամբ: Խավարն է մեր ընկերը, աղքատն է մեր տնտեսականը, աղքատ է հոգին... Թշվառ է մեր գյուղացին, ամուլ է մեր ծննդավայրը, խոպան ու ժայռոտ է մեր լեռ ու դաշտը: ...Բայց ի՞նչ ենք անում մենք, գիտակից հասարակությունս, մենք՝ գիտակից հարուստներս, մենք՝ պոռոտախոս, մուլի փրիսոփա-գիտնական կարծովդ փոքրիկ մեծություններս, մեր եսին, մեր կրթին կեր գնացած սնափառներս»,—հարցնում է հեղինակը: Նա սուր քննադատության է ենթարկում հասարակական անշարժությունն ու անտարբերությունը՝ թիրախ դարձնելով մասնավորապես գործելու ընդունակ՝ ազգի մտավոր և նյութապես կարող ուժերին⁷:

«Զավախքի» հրատարակությունը մեծ երևույթ էր դավառի մշակութային կյանքում: Այն դառնում է մարդկանց միտքը շարժող, հոգին կրթող հրապարակային մի ամբիոն: Թերթի երևան դալը մեծ ոգևորությամբ են ողջունում եկեղեցական գործիչ, քահանա Արսեն Բլրցյանը (1913, № 1, էջ 7), Վահան Տերյանի եղբայրը՝ գյուղագիր Զավախքցին՝ Ղապարոս Տեր-Գրիգորյանը (1913, № 4, էջ 31) և ուրիշներ: Նրանք, շնորհավորելով հայրենակիցներին, հույս են հայտնում, որ թերթը դառնա մի «խարազան՝ Զավախքի ցավերը խարազանող, բազմաթիվ վերքերին սպեղանի դնող...» (նույն տեղում):

Առաջին տարում տպագրվել է «Զավախքի» 39 համար, իսկ երկրորդում՝ 21: Նրա հրատարակությունը քաղական իշխանությունների կողմից 1915-ի սկզբից ութ ամսով դադարեցվել է հակապետական ելույթների պատ-

⁷ Զավախք, 1913, № 1, էջ 2 (այսուհետև հղումները տեքստում):

⁸ «Զավախքի» այս և հաջորդ 2-րդ համարը կրում են նույն ամսաթիվը՝ 5 հունվարի 1914 թ.: Նման վրիպումներ ու սխալներ հաճախ ենք հանդիպում թերթի էջերում, հատկապես՝ էջակալումների մեջ:

ճառով, որից հետո կրկին վերականգնվել և այդ թվականին լույս է տեսել ընդամենը 2 համար, իսկ 1916-ին տպագրվել է 6 համար և այնուհետև ընդամիշտ դադարեցվել:

Թերթը լույս էր տեսնում նկարազարդ, հարուստ ու բազմաբովանդակ նյութերով, ունեւր «Գավառ», «Տեղական կյանք», «Մամուլ», «Բանասիրական», «Հայկական հարց», «Բալկանյան պատերազմ», «Ֆելիետոն», «Նամակ խմբագրությանը», «Վերջին լուրեր» հիմնական բաժինները: Դրանցում քննարկվել են գավառի լուսավորության, սոցիալ-տնտեսական ու կրոնաքաղաքական բազմաթիվ խնդիրներ: Թերթը պաշտարի ու միասնության կոչ է արել աշխատավորությանը, մեծ ուշադրություն դարձրել գյուղացիության և արհեստավորության ամենօրյա հոգսերին, նրանց հետաքրքրող ու հուզող հարցերին, մերկացրել է վաշխառուներին ու հողատերերին, պաշտպանել գյուղաշխարհի մարդկանց շահերը, նրանց արդարացի պահանջներն ու իրավունքները: Թերթը, վեր կանգնած լինելով կուսակցական նեղ մտայնությանը, քննարկել է նաև համագային հարցեր, անդրադարձել միջազգային նշանակություն ունեցող շատ խնդիրներին:

«Ջավախքը» միայն տեղական խնդիրները չէ, որ լուսաբանել է: Նրա ուշադրության կենտրոնում են եղել նաև ընդհանուր բնույթի հարցեր: Այսպես, Թերթի հրապարակումներից մեկում, որը կրում է «Կենտրոնը և գավառական մամուլը» վերտառությունը (1914, № 6, էջ 2), հոդվածագիրը (Վազյան), խոսելով, այսպես կոչված, կենտրոնական և գավառական մամուլի ընդհանրությունների ու տարբերությունների մասին, գրում է. «Մենք չենք ժխտում, որ գավառական Թերթը պիտի զբաղվի տեղական հարցերով, հենց այդ էլ նրա բուն նպատակն է, սակայն արգելել նրան խոսել նաև ընդհանուր խնդիրների մասին, զբաղվել քաղաքական և այլ հետաքրքիր հարցերով, այդ արդեն նեղ սահման է, որ դրվում է գավառական մամուլի առաջ» (1914, № 6, էջ 3):

Իր դավանած սկզբունքներին հավատարիմ մնալով՝ «Ջավախքը» հետաքրքիր նյութեր է տպագրել միջազգային թեմաներով, անդրադարձել է արտասահմանյան երկրների կյանքի մանրամասներին, պարբերաբար ներկայացրել է Հայաստանի, Վրաստանի և Ռուսաստանի տնտեսական ու մշակութային կյանքի նորությունները, իր ընթերցողներին ծանոթացրել է գիտական աշխարհի նվաճումների հետ և այլն: Նրա էջերում կարելի է հանդիպել բանասիրական, պատմական, առողջապահական, մանկավարժական, գյուղատնտեսական, բարոյախոսական և այլ բնույթի բազմաթիվ հանրամատչելի հոդվածների ու զրույցների:

Լույս տեսնելով առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ «Ջավախքը» լուսաբանել է պատերազմական գործողությունները անդրկովկասյան ռազմաճակատներում: Իսկ Հայկական հարցին նվիրված նյութերում պաշտպանել է հայոց դատը, խարազանել արևմտաեվրոպական տերություններին՝ այդ հարցում ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար: Թերթն անդրադարձել է նաև հայկական կոտորածներին, մեծ եղեռնի արհավիրքներին, անարգանքի սյունին գամել այդ ոճիրը կազմակերպող թուրքական կառավարությանը, կոտորածների կազմակերպիչներին:

«Ջավախքը» մեծ ուշադրություն է դարձրել ժողովուրդների բարեկամությանն ու եղբայրությանը, հատկապես հայ-վրացական համագործակցությանը: Այդ առթիվ Թերթը տպագրել է մի շարք նյութեր: Դեռ այն ժամանակ, նկատելով, որ երկու դրկից ժողովուրդների բարեկամությունը խաթարելու փորձեր են կատարվում, Թերթը գրում է. «Ինչքան էլ հախուռն, ինչքան էլ անտեղի լինի մեր դրացի ազգության մի մասի հարձակումները դեպի մեզ, ինչքան էլ հայհույժ, անվանարկեն, բայց քանի որ բուն վրացի ժողովրդի սրտից չի բխում այդ բռնությունը, այլ ինչ-որ ինքնակոչ սև ասպետների աղտոտ արշավանքն է դեպի մեզ, դրա համար էլ միշտ մեր ջերմ համակ-

րանքն է եղել և է դեպի այդ վիճակակից եղբայր ազգությունը» (1914. N 3. էջ 17)։

Թերթը մեծ կարևորություն է տվել նաև աճող սերնդի կրթության ու դաստիարակության հարցերին, մշտապես անդրադարձել է գրականությանն ու արվեստին, զավառի մշակութային կյանքին։ Նրա էջերում տպագրվել են ժամանակի գրողների ու մշակույթի գործիչների, այդ թվում՝ Ղ. Աղայանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործություններից, նշվել են Բաֆֆու, Հովհ. Հովհաննիսյանի գրական հոբելյանները, հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400-ամյակների տոնակատարությունները և այլն։ «Թատրոն» մշտական խորագրի տակ թերթն ընթերցողներին ծանոթացրել է թատրոնի և դրամատուրգիայի նորություններին։ «Ջավախքը» լուրջ ավանդունի նաև զավառի ժողովրդական բանահյուսության նմուշների հավաքման ու մշակման գործում։ Այս բնույթի, ինչպես նաև երգիծական նյութերի մեծ մասը տպագրվել է տեղական բարբառով, իսկ թերթն ընդհանրապես լույս էր տեսնում մաքուր արևելահայերենով, պատկերավոր ու ճոխ լեզվով։

«Ջավախքին» աշխատակցել են Վարդան Այվազյանը, Մուշեղ Բադրատունին, Արսեն Բլրցյանը, Հարություն խաչատրյանը, Արտաշես Բուդաղյանը, Արամ Զոպանյանցը, Համազասպ Տեր-Գրիգորյանը, Աբիսողոմ Տեր-Հակոբյանը և ուրիշներ։ Թերթի համարներում բազմաթիվ ու բազմաժանր նյութեր ունի նրա հիմնադիր Վ. Շահպարտյանը, որն առաջադրել է զավառի աշխատավորությանը հուզող բազմաթիվ խնդիրներ։ Նյութերի մեծ մասը ստորագրված է ծածկանուններով։

«Ջավախքն» ունեցել է նաև ամենամյա հավելված։ Նրա հրատարակությունը դադարել է 1916 թ. սկզբին, պատերազմի հետևանքով։ Չնայած իր կարճատև գոյությանը (երեք տարուց փոքր-ինչ ավելի), այն իր արժանիքով հարցերի կարևորությամբ ու առաջադիմական գաղափարներով արժանի տեղ է գրավում հայ մամուլի պատմության մեջ։

Եթե «Ջավախքին» մեր մամուլն ուսումնասիրողները ուշադրության հնարժանացնել, ապա Ախալցխայում լույս տեսած «Շարժումը» այդ բախտը չի ունեցել։ Այն, լինելով Հայ հեղափոխական դաշնակցության ճյուղային օրգան⁹, շուրջ 80 տարի գտնվել է փակի տակ։ Նրա վերաբերյալ տեղեկությունները չեն անցել մատենագիտության ընձեռած հնարավորությունների սահմաններից և պետք է ասել, որ դրանք պարունակում են որոշակի թերություններ ու սխալներ¹⁰։ Տասնամյակների ընթացքում մոռացության է մատնվել այդ թերթը։ Այսօր «Շարժումի» երկու հավաքածո, այն էլ ոչ լրիվ, պահվում են Երևանում՝ մեր ազգային գրադարանում ու Մատենադարանում։

⁹ «Շարժումը» եղել է աշխատավորական օրգան, հրատարակվել է շաբաթը երկու անգամ, Ախալցխայում, ՀՀԳ տեղական կազմակերպության ջանքերով, ունեցել է «Հաց, լույս և ադատություն» նշանաբանը, խմբագրության կազմը՝ Ա. Ավագյան, Մ. Զարաֆյան, Մ. Մինասյան, Գ. Զիֆլիկյան, Մ. Բուլանյան։ Սկզբում թերթը ստորագրել են խմբագիր Ա. Ավագյանը և հրատարակիչ Հ. Բուլանյանը, իսկ 1917 թ. նոյեմբերի 30-ից՝ «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվը»։ Այդ օրվանից «Շարժումը» դարձել է նաև Ախալցախի գավառային օրգանը։ Մավալը՝ 2—4 էջ, չափը՝ 53×35 սմ։ Տպաքանակը չի նշված։ Տպարան, Ախալցխա, Մարտիրոսյան եղբայրների։

¹⁰ Գ. Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը» (Երևան, 1934) մայր ցուցակում «Շարժում» թերթի վերաբերյալ (տե՛ս էջ 88, № 763) մատենագիտական տեղեկություններում «Ախալցախի օրգանի» փոխարեն նշված է «Աշակերտական օրգան», որը, լիովն է, վրիպակ է։ Այնուհետև՝ նույն տեղում, որպես խմբագիր, Մ. Զարաֆյանի ստորագրությանը ոչ մի համարում չենք հանդիպում։ Նա եղել է խմբակույի անդամ։ Հիշյալ ցուցակում չի նշված նաև խմբակույի կազմը։ Առաջին տարում լույս է տեսել թերթի 37 համար, իսկ Գ. Լևոնյանը նշում է 36։ Նա գրում է, որ «Շարժումը» տպագրվել է 4 էջով, բայց այն ունեցել է նաև 2 էջանոց համարներ։ Երկու տարեշրջանում էլ թերթը լույս է տեսել և՛ 2, և՛ 4 էջով։ 2 էջով հրատա-

«Շարժումը» հիմնադրվելով 1917 թ. Փետրվարյան բուրժուազեմոկրատական հեղափոխությունից ամիսներ անց՝ օգոստոսի 3-ին, պաշտպանել է այդ հեղափոխության գաղափարները, նպաստել տեղում դրանց տարածմանը: Թերթի անդրանիկ համարի հանձնարարականում կարդում ենք. «Հ.Յ. Դաշնակցության տեղական ընկերների ջանքերով այսօր հիմք է դրվում տեղական պարբերական մամուլին, այսօր լույս տեսավ աշխատավորական օրգան «Շարժումը»...: Գործի ամբողջ ծանրությունը ղգալով հանդերձ՝ մենք ամեն ճիգ ու ջանք պետք է թափենք իրականացնելու այն նշանաբանը, որի դրոշակի տակ գործելու է թերթը: Աշխատենք մեր բոլոր ուժերով գործը միշտ իր վայելուչ բարձրության վրա պահել, որից ամենին առաջ և ամենից շատ հենց աշխատավորությունն է օգտվելու: Մենք ոչ մի կասկած չունենք, որ մեր լրագիրը կյանքի անհրաժեշտ ծնունդն է, որ նրա աշխարհ գալու օրը հասել է, և ահա նա գալիս է աշխատավորի համար, նրա շահերը պաշտպանելու համար» (3. VIII. 1917):

Ախալցխայի առաջին և միակ օրաթերթը տարածվելու էր Թիֆլիսում, Բաքվում, Բաթումում, Ախալքալաքում, Բուժումում, Աբասթումանում և այլուր, իսկ հրատարակության երկրորդ տարում նրա տարածման շառավիղները տարան դեպի Անդրկովկասի այլ քաղաքներ ևս:

Թերթի անդրանիկ համարի առաջնորդողում հայտնվում է նաև, որ երկրի վերածնության ու հեղափոխության բռնկումների շրջանում է հրապարակ գալիս «Շարժումը»՝ գավառական աղաղակող անարդարություններով հարուստ իրականության մեջ:

«Պակասություններով հարուստ գավառում» «Շարժումը» շատ լավ է հասկանում իր միջավայրի խոչընդոտները, սակայն նաև շատ խորն է գիտակցում իր առաքելությունը:

Ախալցխայի աշխատավորությունը «Շարժումի» հրատարակությունը մեծ ոգևորությամբ է ընդունում: Նրա լույս ընծայումը շնորհավորում են Հ.Յ.Դ. տեղական բուրժու, Ախալցխայի քաղաքագուխը և ուրիշներ:

Թերթի անդրանիկ համարի լույսընծայման առթիվ տեղի են ունենում միտինգներ, տոնախմբություններ: Ահա թե թերթն ինչպես է նկարագրում այդ հանդիսությունները «Շարժումի» օրը Ախալցխայում՝ հաղորդագրության մեջ. «Ինչպես վաղօրոք հայտարարված էր, այդ օրը լույս էր տեսնելու «Շարժումը», ամենաառաջին և անդրանիկ թերթը Ախալցխայում, ուստի խմբագրությունը որոշել էր թերթի տպագրության օրը մի առանձին հանդիսավորություն առաջ բերել: Այդ օրը Ախալցխայում անցկացվելու էր որպես մամուլի օր՝ հօգուտ «Շարժումի»:

Նույն օրը «Մամուլի օր» է կազմակերպվում նաև Աբասթումանում ու Բորժոմում:

Հասարակությունը և հատկապես աշխատավորությունն իր ազնիվ աշխատանքով ձեռք բերած կոպեկներով սատար է կանգնում սիրելի թերթին, որը նրա շահերի պաշտպանն էր լինելու գավառում:

Թերթը սկսում է լույս տեսնել կանոնավոր պարբերականությամբ՝ շաբաթը երկու անգամ, մշակում է իր մշտական բաժիններն ու խորագրերը («Խմբագրական», «Գավառ», «Տեղական կյանք», «Թերթին», «Մամուլ», «Լուրեր», «Վերջին լուրեր», «Նամականի խմբագրությանը», «Փոստ-արկղ», «Կով-

րակվել է շուրջ 15 համար: Այս անճշտությունները նույնությամբ տեղ են գտել Հովհ. Պետրոսյանի «Հայ պարբերական մամուլի բիրտգրաֆիա (1900—1956)» գրքում (հ. 2, Երևան, 1957, էջ 298—299): Այստեղ նշված է նաև, որ, իբր, «Շարժումը» լույս է տեսել 1917—1919 թթ., որն իրականությանը չի համապատասխանում, 1919 թ. հիշյալ թերթը չի հրատարակվել: Ա. Կիրակոսյանի կաղմած «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտության (1794—1967)» համահավաք ցանկում (Երևան, 1970, էջ 152, № 951) նույնպես տեղ են գտել նշված սխալները: Այդ սխալները մասամբ ուղղված են Մ. Բաբլոյանի «Հայ պարբերական մամուլը (1794—1980)» մատենագիտական համահավաք ցուցակում (Երևան, 1986, էջ 112, № 901):

կաս», «Հայտարարություններ» և այլն)։ Սրանց տակ զետեղված նյութերի մեծ մասը նվիրված է Ախալցխայի, Ախալքալաքի ու շրջակա գավառների աշխատավորության կյանքին, նրան հուզող խնդիրներին։ Թերթն իր էջերում լայն տեղ է հատկացրել նաև Անդրկովկասի, Ռուսաստանի և արտասահմանյան երկրների բանվոր դասակարգի կյանքին, նրա տնտեսական ու քաղաքական պայքարին, ազատագրական շարժումներին։

«Շարժումը» իր էջերում տպագրել է ՀՀԴ պլատֆորմն ու ծրագիրը, տվել դրանց տնտեսական ու քաղաքական բացատրությունը (10. VIII.—27. VIII. 1917, № 2—7)։ Այնուհետև, պարբերաբար անդրադարձել է տեղական կուսակցական կազմակերպության խնդիրներին, լուրեր, թղթակցություններ ու հոդվածներ է տպագրել նրա կազմակերպած միջոցառումների մասին, անդրադարձել նաև գավառի հասարակական-քաղաքական մյուս կազմակերպությունների գործունեությանը, քննադատել Ախալցխայի բուլժեկների պլաններն ու ծրագրերը։

«Շարժումը» պայքարել է Անդրկովկասի ֆեդերացիայի ու արհեստակցական միությունների ստեղծման, կոոպերացիայի զարգացման համար՝ իր էջերում տպագրելով նման բնույթի ու բովանդակության ինքնուրույն ու թարգմանական բազմաթիվ նյութեր։ Առաջին իսկ համարից սկսած՝ մի քանի համարներում շարունակաբար տպագրվել են Մ. Զարաֆյանի «Կոոպերացիայի սկզբունքները» և «Կոոպերացիայի մասին» հոդվածաշարերը։ Դրանց հաջորդում է նույն հեղինակի «Ինչպես հիմնենք սպառողական ընկերություններ գյուղում» մեծածավալ ուսումնասիրությունը, որը տպագրվել է թերթի մի քանի համարներում (17. IX.—12. X. 1917, № 12—18)։ Այդ աշխատանքը լույս է տեսնում նաև առանձին գրքույկով՝ որպես «Շարժումի» հավելված (տե՛ս № 20, 22. X. 1917)։

Թերթի էջերում լայն տեղ է զբաղեցրել նաև հողային հարցը։ Թերթը պաշտպանել է հողի մշակի շահերը, պնդելով, որ հողը պետք է պատկանի միայն նրա աշխատավորին։ Այդ կապակցությամբ թերթը հրապարակում է ՀՀԴ ժողովի բանաձևը հողային հարցի մասին, ուր պաշտպանվում է հողի համայնական սեփականության գաղափարը։ Ըստ այդ բանաձևի, «համայնական հողատիրությունը ընկերական կյանքի, սոցիալիզմի սաղմերն է գծելու, ուստի պետք է խրախուսել և իրականացնել հողատիրական ալդ ձևը» (16. XI. 1917)։

Թերթի քարոզած գաղափարները գավառի աշխատավորության կողմից ընդունվում են չեղմորեն. այդ են վկայում նրա էջերում տպագրված նորահոր հոդվածներն ու թղթակցությունները, գյուղաշխարհից ստացված նամակները։ «Շարժումին» սկսում են թղթակցել նաև հարևան Ախալքալաքի, Աբասթումանի, Բորժոմի և այլ վայրերի ընթերցողները. գնալով մեծանում է թերթի հեղինակությունը։ Խմբագրությունն, ամփոփելով թերթի շուրջ քառամսյա գործունեության արդյունքները, գրում է. «Շարժումն» այսօրվանից համարվելու է երկու գավառի օրգան՝ Ախալցխայի և Ախալքալաքի։ Դրա համար հատուկ էջ պիտի նվիրվի «Ախալքալաքի կյանք» վերնագրով, որին պիտի աշխատակցեն Ախալքալաքի մեր ընկերները» (30. XI. 1917)։

1917 թ. նոյեմբերի 30-ից թերթը ստորագրում է «Դաշնակցական ընկերների խմբագրական և հրատարակչական կոլեկտիվը»։ Այն շարունակում է լույս տեսնել դարձյալ նույն ծավալով՝ շաբաթը երկու անգամ։ Խմբագրությունը բաժանորդներին խոստանում է տարվա ընթացքում հրատարակել 2—3 հավելված։ Թերթի շուրջը համախմբվում են նորանոր ուժեր և ավելի արդյունավետ դարձնում նրա գործունեությունը։ Մշակութային օջախներից գրեթե զուրկ այդ երկու հայկական գավառներում՝ հետամնաց ու խավար գյուղացիության և արհեստավորության շրջաններում թերթն արթնացնում է նոր մտածողություն ու վերաբերմունք շրջապատի նկատմամբ, նրանց սովորեցնում իրենց կյանքը դարձնել մամուլի ու հասարակական քննության նյութ, նրանց զինում տեսական ու գործնական գիտելիքներով։

«Շարժումն» իր առաջին իսկ համարից սկսած քննադատել է բռնությունն ու շահագործումը, պաշտպանել է տեղի բազմազգ աշխատավորության շահերը, մեծ ուղադրություն դարձրել նրանց կապերի ամրապնդմանը, քարոզել ժողովուրդների եղբայրությունն ու բարեկամություն, անողորմ կռիվ մղել ինչպես հայ բուրժուազի, այնպես էլ թուրք ու վրացի կալվածատերերի դեմ:

Ախալցխայի հասարակական-քաղաքական կյանքը նույնպես եղել է թերթի ամենօրյա ուղադրության կենտրոնում: Գրեթե նրա բոլոր համարներում, աչքի ընկնող վերտառությունների տակ, լուսաբանվել են Անդրկովկասի սելմի, Սահմանադիր ժողովի, Ախալցխայի քաղաքային դամայի ընտրությունները, քննարկվել են Պետրոգրադի հոկտեմբերյան իրադարձությունները և այլն: Թերթի էջերում լայն տեղ է հատկացվել մասնավորապես Վրաստանի ու Հայաստանի անցքերին, լուրեր ու թղթակցություններ են տպագրվել Խիֆլիսի քաղաքային խորհրդի նիստերի, Հայ ազգային խորհրդի գործունեության, Վրաստանի համալսարանի բացման, երկրում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների մասին և այլն: Թերթի արծարծած հարցերի մի զգալի մասն էլ վերաբերում է հայոց դատի պաշտպանությանը, Արևմուտյան Հայաստանին, Ռուսաստանի հեղափոխական անցուղարձին: Մի շարք նյութեր էլ նվիրված են հայ-թուրքական բախումներին և ռազմաճակատի գիծը ռուսական բանակի կողմից լքվելու փաստերին, ինչպես նաև՝ ինքնապաշտպանության և ազգային բանակի ունենալու խնդիրներին:

«Շարժումն» իր էջերում մեծ տեղ է տվել նաև գավառի կրթական, գրական ու մշակութային կյանքին: «Գավառի հայ կինը մոտիկ անցյալում ու ներկայում» (1917, № 5), «Միանգամից աղջիկների երեք միջնակարգ դպրոց Ախալցխայում» (1917, № 6), «Ախալցխայի օրիորդաց նորաբաց գիմնազիան և մեր պահանջները» (1917, № 11), «Ախալցխայի հայոց դպրոցների շուրջը» (1917, № 13), «Ժողովրդական համալսարաններ» (1917, № 17—20), «Կրթական գործեր» (1917, № 32), «Պետություն և դպրոց» (1917, № 35) և այլ հոդվածներում քննարկվում են կրթության ու դաստիարակության շատ խնդիրներ:

Թերթի էջերը հարուստ են տեղի ստեղծագործողների արձակ ու չափածո գործերով, ֆելիետոններով, ակնարկներով ու թարգմանություններով: Այնտեղ է տպագրվել նաև Հովհ. Թումանյանի նամակը՝ հասցեագրված գորավար Անդրանիկին (1918, № 1): Մի շարք նյութեր էլ տպագրվել են թատրոնի և երաժշտության, գրականության ու նկարչության, գեղարվեստական նոր ուղղությունների ու հոսանքների մասին: Առանձին զրույցներ են գետեղվել բժշկական, մանկավարժական, իրավաբանական թեմաներով:

Թերթում տպագրված ինքնուրույն ու թարգմանական նյութերի մի զգալի մասը նվիրված է գավառական կյանքի զանազան կողմերին, դրանցում խոսվում է Ախալցխայի տնտեսության ու կենցաղի, ամենատարբեր միջոցառումների մասին: Ա. Ղուրբանյանի «Ախալցխայի գյուղերում» և Ա. Բլբրցյանի «Կյանքը Ախալքալաքում» վերտառությամբ թղթակցություններում ջույց են տրվում գավառի հոգսերն ու կարիքները: Ախալքալաքի ու նրա շրջակա գավառների տնտեսական ու մշակութային կյանքի մասին լայն պատկերացում կարելի է կազմել թերթի «Փոստ-արկղ», «Նամականք խմբագրություն» և «Հայտարարություններ» մշտական բաժինների տեղեկությունները կարդալով: Պետք է ասել, որ թերթում հայտարարությունների ու կարևոր փաստաթղթերի մի զգալի մասը տպագրվել է նաև վրացերեն ու ռուսերեն, որը վկայում է գավառներում «Շարժումի» ունեցած հեղինակության ու տարածման լայն շրջանակների մասին:

Առավել լարված ու տենդադին է եղել թերթի գործունեությունը՝ կապված 1918 թ. անցուղարձերի հետ: «Շարժումը» տպագրում է նյութեր՝ անդրադառնալով թուրքերի կատարած ոտնձգություններին, Ախալցխայի ու Ախալքալաքի գավառների պաշարմանը: Թերթն այդ տազնապալի օրերի մասին

հրապարակում է մի շարք կարևոր փաստաթղթեր ու հոդվածներ՝ կապված գորակոչի հետ, բնակչությանը կոչ է անում «դեպի խրամատներ»՝ ի պաշտպանություն հայրենի բնակավայրերի, նրա էջերում հայտնվում են նոր վերնագրեր ու խորագրեր՝ «Ախալցխայի անցքերի շուրջը», «Թուրքերն ու գերմանացիները», «Բաթումի անկում», «Ինչ է կատարվում», «Մեր թուրք հարկանները», «Հաշտության բանակցություններ Բաթումում», «Ծուղրուֆի կոնվենտը», «Վերջին տեղեկություններ» և այլն: Այդ նյութերում բառխում է՝ ռազմական գործողություններով հարուստ գավառի սիրտը: Ախալցխայի պաշարման օրերին էլ՝ 1918 թ. մայիսի վերջին, դադարեց «Շարժումի» հրատարակությունը, որն արդեն դարձել էր երկու գավառների հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի անբաժան մասը:

«Շարժումի» թղթակցել են Ա. Աթունյանը, Ե. Տեր-Անտոնյանը, Ա. Արագածյանը, Ա. Ահարոնյանը, Մ. Մարգարյանը, Ա. Բլրցյանը, Վ. Գյաֆեճյանը, Ավ. Ղուրբանյանը, Մ. Քոթանճյանը, Ս. Դարբինյանը, Ա. Սանթրոնյանը, Ա. Սառաջյանը և ուրիշներ: Նրա էջերում հատկապես հասարակական-քաղաքական բնույթի բազմաթիվ հոդվածներ ունեն խմբակի անդամներն ու խմբագիրները՝ Ա. Ավադյանը, Մ. Զարաֆյանը, Մ. Մինասյանը, Մ. Ստեփանյանը: Նյութերի մի զգալի մասն էլ ստորագրված է կեղծանուններով: Թերթում հաճախակի են հանդիպում հասարակական-քաղաքական բնույթի նյութերի բազմաթիվ թարգմանություններ:

Թերթը «Շարժումի» գրադարան» մատենաշարով հրատարակել է նաև գիտամասնական գրքուկներ, որոնք բաժանորդներին տրվել են անվճար:

Այսպիսով, «Շարժումը» նախախորհրդային շրջանում Վրաստանի այդ հայաշատ լեռնաշխարհում հրատարակված գավառական երկրորդ պարբերականն էր, որն իր գոյության շուրջ մեկ տարվա ընթացքում պայքար մղեց տգիտության ու խավարի դեմ և գիտության ու առաջադիմության լույսը տարածեց մթության մեջ խարխափող աշխատավորության շրջանում: Այն, յուրացնելով ու հարստացնելով «Զավախք» թերթի լավագույն ավանդույթները, փաստորեն, դարձավ նրա օրգանական շարունակությունը Զավախք-մեսխեթյան բարձրավանդակում:

Ինչպես «Մանկավարժանոց» հանդեսը, այնպես էլ «Զավախք» և «Շարժում» թերթերը ժամանակին այդ գավառներում լույս տեսած միակ պարբերականներն են եղել: Սկսած անցյալ դարի վերջերից՝ դրանց հրատարակությամբ է Զավախք-մեսխեթում հիմք դրվել գրատպության ու մամուլի գործին, որն էլ հոդ է նախապատրաստել խորհրդային շրջանում հիշյալ գավառներում նորանոր թերթերի հրատարակության համար:

ИЗ ПРОШЛОГО ПРОВИНЦИАЛЬНОЙ АРМЯНСКОЙ ПЕЧАТИ ГРУЗИИ (1885—1920 гг.)

В. С. МАГАЛЯН

Резюме

Армянская провинциальная печать по сей день недостаточно изучена. Многочисленные газеты и журналы, которые в досоветские годы издавались вдали от крупных промышленных и культурных центров

* Մեր դարասկզբին, մինչև Վրաստանի խորհրդայնացումը, հայերեն մի շարք գավառական թերթեր հրատարակվել են նաև Սև ծովի հարավարևելյան ափերին՝ Աջարիայում ու Արխադիայում: Այդ պարբերականներին մենք անդրադարձել ենք մեր «Վրաստանի հայ գավառական մամուլի պատմությունը (1900—1920 թթ.)» հոդվածում (տե՛ս «Բաներ» ծրագրի «ամալսարանի», 1993 թ., № 3, էջ 199—201):

Закавказья и Малой Азии, в свое время являлись ценной летописью нашей провинциальной экономической, общественно-политической и культурной жизни.

В конце XIX—начале XX вв. подобная периодика издавалась и в армянских провинциях Грузии, среди которых своей оживленной экономической и культурной жизнью особенно выделялись Ахалкалак и Ахалцих. Первым периодическим изданием этого региона был основанный Хореном Степане журнал «Манкаваржаноц» («Педагогический журнал», 1884—1887 гг.). «Манкаваржаноц» являлся исключительно профессиональным педагогическим и литературным журналом.

Первая армянская провинциальная еженедельная газета «Джавак» начала издаваться в Ахалкалаке (1913—1916 гг.), следом за ней в Ахалцихе стала выходить двухдневная газета «Шаржум» («Движение», 1917—1918 гг.), орган местной организации Армянской революционной партии Дашнакцутюн. С 30 ноября 1917 г. она стала и «органом Ахалкалакского уезда».